

RONALD DWORKIN

ΘΡΗΣΚΕΙΑ
ΧΩΡΙΣ ΘΕΟ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ-ΕΠΙΜΕΤΡΟ
ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ

Η ΖΩΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

RONALD DWORKIN

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΧΩΡΙΣ ΘΕΟ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΕΠΙΜΕΤΡΟ
ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές Επιστήμες

Σειρά «Η ζωή των ιδεών»

Διεύθυνση σειράς: Σταύρος Ζουμπουλάκης

Ronald Dworkin, *Θρησκεία χωρίς Θεό*

Τίτλος πρωτοτύπου: *Religion without God*

Μετάφραση – Επίμετρο: Στέλιος Βιβριδάκης

Διόρθωση: Ελένη Μαρτζούκου

Σελιδοποίηση: Γιώργος Χατζησπύρος

Φιλμ, μοντάζ: Μαρία Ποινοπούλου-Ρένεση

Copyright© Ronald Dworkin, 2013

Published by arrangement with Harvard University Press.

Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

(Εκδόσεις Πατάκη), 2017

Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις Harvard University Press,

Κέμπριτζ Μασσ. 2013

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,

Αθήνα, Φεβρουάριος 2019

K.E.T. B596 K.E.Π. 41/19

ISBN 978-960-16-8106-1

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΒΟΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),

570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Τ.Θ. 1213, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

*Στον Τομ – οδηγό μου στα μυστήρια
της κοσμικής ιδιοσυγκρασίας*

Και στη Ρέι – για πάντα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα στην αγγλική έκδοση	11
1. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΑΘΕΪΣΜΟΣ;	13
Εισαγωγή.	13
Τι είναι θρησκεία; Ο μεταφυσικός πυρήνας	22
Θρησκευτική θεωρητική γνώση και θρησκευτική αξία	34
Μυστήριο και κατανοησιμότητα	41
Απόρσωποι θεοί: Τίλλιχ, Σπινόζα και πανθεισμός	43
2. ΤΟ ΣΥΜΠΑΝ	55
Η φυσική και το υψηλό	55
Πώς θα μπορούσε η ομορφιά να καθοδηγήσει την έρευνα;	63
Αλλά τι είδους ομορφιά μπορεί να είναι αυτή;	74
Συμμετρία;	77
Υπάρχει ένας τρόπος κατά τον οποίο το σύμπαν απλώς είναι;	84
Το αναπόφευκτο και το σύμπαν	90
Η ομορφιά του αναπόφευκτου	103
3. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	110
Η συνταγματική πρόκληση	110

Η θρησκευτική ελευθερία αφορά μόνο τον Θεό;	115
Ελευθερία εκτός ελέγχου;	121
Σύγκρουση εντός της ελευθερίας	128
Υπάρχει πράγματι δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία;.	133
Οι νέοι θρησκευτικοί πόλεμοι	141
4. ΘΑΝΑΤΟΣ ΚΑΙ ΑΘΑΝΑΣΙΑ	151
ΕΠΙΜΕΤΡΟ: Η αναγνώριση της πραγματικότητας των αξιών ως η κεντρική ιδέα μιας θρησκείας χωρίς Θεό (του Στέλιου Βιρβιδάκη)	161
Ευρετήριο	185

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Το βιβλίο αυτό βασίζεται στις Διαλέξεις Αϊνστάιν, τις οποίες ο Ρόναλντ Ντουόρκιν έδωσε στο Πανεπιστήμιο της Βέρνης τον Δεκέμβριο του 2011. Σχεδίαζε μια πολύ εκτενέστερη ανάπτυξη του θέματος μέσα στα επόμενα χρόνια, αλλά αρρώστησε το καλοκαίρι του 2012 και πρόλαβε να ολοκληρώσει μόνο μερικές αναθεωρήσεις του αρχικού κειμένου πριν από τον θάνατό του τον Φεβρουάριο του 2013. Οι εκδόσεις Harvard University Press θέλουν να ευχαριστήσουν τη Χίλλαρυ Νάι, διδακτορική φοιτήτρια στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης, για την πολύτιμη βοήθειά της στην έρευνα κατά την προετοιμασία της έκδοσης του βιβλίου. Η έρευνα του καθηγητή Ντουόρκιν υποστηρίχθηκε από το Ίδρυμα Filomen D'Agostino & Max E. Greenberg της Νομικής Σχολής της Νέας Υόρκης.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

Ευχαριστώ για τη συμβολή τους στην επεξεργασία της μετάφρασης την Ελένη Μαρτζούκου και τον Σταύρο Ζουμπουλάκη. Πολύτιμη ήταν και η βοήθεια στην αναζήτηση και στον έλεγχο της απόδοσης ορισμένων τεχνικών όρων από τους φίλους και συναδέλφους Διονύση Αναπολιτάνο, Θόδωρο Αραμπατζή, Φίλιππο Βασιλόγιαννη, Αναστασία Καραστάθη, Τζον Κόττινγκχαμ, Μανόλη Παπουτσάκη, Μανώλη Πατηνιώτη, Έλση Σαλάτση, Αριστείδη Χατζή και Δήμητρα Χριστοπούλου.

Σ.Β.

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΑΘΕΪΣΜΟΣ;

Εισαγωγή

Το θέμα αυτού του βιβλίου είναι πως η θρησκεία είναι βαθύτερη από τον Θεό. Η θρησκεία είναι μια βαθιά, διακριτή και περιεκτική κοσμοαντίληψη: υποστηρίζει ότι στα πάντα ενυπάρχει αντικειμενική αξία, ότι το σύμπαν και τα δημιουργήματά του εμπνέουν δέος και ότι η ανθρώπινη ζωή έχει σκοπό και ο κόσμος τάξη. Η πίστη σε έναν θεό είναι μία μόνο εκδήλωση ή συνέπεια αυτής της βαθύτερης κοσμοαντίληψης. Ασφαλώς οι θεοί έχουν εξυπηρετήσει πολλούς ανθρώπινους σκοπούς: Υπόσχονταν ζωή μετά θάνατον, εξηγούσαν τις καταιγίδες, στέκονταν στο πλευρό μας απέναντι στους εχθρούς μας. Αλλά η απήχησή τους οφειλόταν κυρίως στο υποτιθέμενο επίτευγμά τους να γεμίζουν τον κόσμο αξία και νόημα. Ωστόσο η πεποίθηση πως κάποιος θεός προσδίδει αξία προϋποθέτει, όπως θα προσπαθήσω να δείξω, κάποια πρότερη δέσμευση στην ανεξάρτητη πραγματι-

κότητα αυτής της αξίας. Πρόκειται για μια δέσμευση διαθέσιμη και στους μη πιστούς. Γι' αυτό και οι θεϊστές και ορισμένοι άθεοι έχουν κοινή μια δέσμευση που είναι περισσότερο θεμελιακή από αυτά που τους χωρίζουν, και αυτή η κοινή πίστη θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για μια βελτιωμένη επικοινωνία μεταξύ τους.

Η γνωστή αυστηρή διάκριση ανάμεσα σε ανθρώπους με θρησκεία και σε εκείνους χωρίς θρησκεία είναι πολύ χονδροειδής. Εκατομμύρια ανθρώπων που θεωρούν τους εαυτούς τους αθέους έχουν πεποιθήσεις και εμπειρίες εξίσου βαθιές με εκείνες που οι πιστοί θεωρούν θρησκευτικές. Λένε πως, παρόλο που δεν πιστεύουν σε έναν προσωπικό θεό, πιστεύουν ωστόσο σε μια «δύναμη» στο σύμπαν «μεγαλύτερη από μας». Νιώθουν μια αναπόδραστη ευθύνη να ζουν τη ζωή τους σωστά,* με τον προσήκοντα σεβασμό για τη ζωή των άλλων· αισθάνονται περηφάνια για μια ζωή που πιστεύουν πως έζησαν σωστά και υποφέρουν μερικές φορές από απαρηγόρητη θλίψη για μια ζωή που πιστεύουν —εκ των υστέρων—

* Εδώ ο Ντουόρκιν χρησιμοποιεί την έκφραση «living well» για να δηλώσει μια κανονιστικά ισχυρή έννοια του «ευ ζην», την οποία στο *Justice for Hedgehogs* (Belknap Press of Harvard University Press, Κέμπριτζ 2011, σ. 184-187, 195-199) αντιδιαστέλλει προς την ηθικά ουδέτερη αντίληψη του να έχει κανείς απλώς μια «καλή ζωή» («having a good life»). Για να γίνει σαφής αυτή η ισχυρή και ηθικά σημαντική κανονιστική έννοια, αποδίδω την έκφραση εδώ και στις περισσότερες περιπτώσεις στη συνέχεια ως «ζω σωστά». Για μια συζήτηση της λεπτής αυτής διάκρισης, η οποία έχει κεντρική θέση στην προσέγγιση του Ντουόρκιν, βλ. Stelios Virvidakis, «Living Well and Having a Good Life: Interpreting the Distinction», *Philosophical Inquiry* 38/3-4, 2014: 69-90. (Σ.τ.Μ.)

πως σπατάλησαν. Θεωρούν το Γκραν Κάνυον όχι μόνο εντυπωσιακό, αλλά και συγκλονιστικό και απόκοσμα υπέροχο. Όχι μόνο δείχνουν ενδιαφέρον για τις νέες ανακαλύψεις σχετικά με το απέραντο διάστημα, αλλά και μαγεύονται από αυτές. Δεν πρόκειται απλώς για πράγματα που τους προκαλούν μια άμεση, αισθητηριακή αλλά ανεξήγητη κατά τα άλλα αντίδραση. Εκφράζουν την πεποίθηση πως η δύναμη και η θαυμαστή ομορφιά που αισθάνονται είναι τόσο πραγματικές όσο και οι πλανήτες ή ο πόνος, ότι η ηθική αλήθεια και η φυσική ομορφιά δεν προκαλούν απλώς δέος, αλλά το απαιτούν.

Υπάρχουν γνωστές, συχνά ποιητικές εκφράσεις αυτών ακριβώς των στάσεων. Ο Άλμπερτ Αϊνστάιν βεβαίω-νε ότι, παρόλο που ήταν άθεος, ήταν και βαθιά θρησκό-

Το να γνωρίζει κανείς πως αυτό που μας φαίνεται ανεξιχνίαστο υπάρχει πραγματικά και μας παρουσιάζεται ως η ανώτερη σοφία και η πιο λαμπερή ομορφιά τις οποίες οι ταπεινές μας πνευματικές ικανότητες μπορούν να κατανοήσουν μόνο στις πιο πρωτόγονες μορφές τους – αυτή η γνώση, αυτή η αίσθηση βρίσκεται στο κέντρο της αληθινής θρησκευτικότητας. Με αυτή την έννοια, και μόνο με αυτή την έννοια, ανήκω στη χορεία των βαθιά θρησκευόμενων ανθρώπων.¹

1. Albert Einstein, *Living Philosophies: The Reflections of Some Eminent Men and Women of Our Time*, επιμ. Clifton Fadiman, Doubleday, Νέα Υόρκη 1990, σ. 6.

Ο Πέρσυ Μπυς Σέλλεϋ παρουσιαζόταν δημόσια ως άθεος. Παρ' όλα αυτά, στο ποίημά του «Hymn to Intellectual Beauty» (1816), αισθανόταν πως «Η τρομερή σκιά κάποιας άορατης Δύναμης / πλέει, αν και άορατη, ανάμεσά μας». Φιλόσοφοι, ιστορικοί και κοινωνιολόγοι της θρησκείας έχουν προβάλει μια αντίληψη της θρησκευτικής εμπειρίας που συμπεριλαμβάνει τον θρησκευτικό αθεϊσμό. Ο Ουίλλιαμ Τζέιμς έχει πει πως ένα από τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της θρησκείας είναι μια αίσθηση θεμελιακότητας, το ότι υπάρχουν «πράγματα μέσα στο σύμπαν» τα οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, «έχουν την τελευταία λέξη».² Οι θεϊστές αναθέτουν αυτό τον ρόλο σε κάποιο θεό, αλλά ένας άθεος μπορεί να πιστεύει ότι η σημασία του ευ ζην «έχει την τελευταία λέξη», ότι δεν υπάρχει τίποτα πιο βασικό στο οποίο να στηρίζεται, ή που να χρειάζεται για να στηριχθεί, αυτή η υποχρέωση.

Οι δικαστές συχνά πρέπει να αποφασίσουν τι σημαίνει ο όρος «θρησκεία» για νομικούς σκοπούς. Για παράδειγμα, το Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολι-

2. William James, *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*, Longmans, Green and Co, Νέα Υόρκη 1986, σ. 25. [Ελληνική έκδ.: *Η βούληση πίστης*, μτφρ. Γ. Καρανικόλας, Printa, Αθήνα 2002, σ. 71. Η διατύπωση «έχουν την τελευταία λέξη» («say the last word»), η οποία απαντά στο πρωτότυπο κείμενο του Τζέιμς, ακολουθεί και επεξηγεί το «throw the last stone», που χρησιμοποιεί εδώ ο Ντουόρκιν. Την επιλέγω ως σαφέστερη, παραλείποντας το «βάζουν την τελευταία πινελιά» της μετάφρασης του Γ. Καρανικόλα. Ο Τζέιμς αναφέρεται σε «πράγματα μέσα στο σύμπαν» τα οποία είναι σε τελική ανάλυση καθοριστικά για τη ζωή μας. (Σ.τ.Μ.)]

τειών έπρεπε να αποφασίσει αν, εφόσον το Κογκρέσο δεχόταν την εξαίρεση από τη στρατιωτική υπηρεσία για «αντιρρησίες συνείδησης» των οποίων η θρησκεία δεν επέτρεπε να υπηρετήσουν, αυτή η εξαίρεση θα ίσχυε και για άθεους των οποίων οι ηθικές πεποιθήσεις επίσης τους απαγόρευαν να πάρουν όπλα. Αποφάσισε τελικά ότι η εξαίρεση αυτή ίσχυε και για τη δική τους περίπτωση.³ Όταν πάλι ζητήθηκε από το Δικαστήριο να ερμηνεύσει τη συνταγματική εγγύηση της «ελεύθερης άσκησης της θρησκείας», η απόφασή του ήταν πως υπάρχουν πολλές θρησκείες στις Ηνωμένες Πολιτείες που δεν αναγνωρίζουν κάποιο θεό και περιλαμβάνουν και αυτό που το Δικαστήριο αποκάλεσε «κοσμικό ανθρωπισμό».⁴ Αλλά ο όρος «θρησκεία» χρησιμοποιείται συνήθως από τους ανθρώπους και σε συμφραζόμενα που δεν έχουν καμία σχέση με θεούς ή άρρητες δυνάμεις. Έτσι, λέγεται πως οι Αμερικανοί κάνουν το σύνταγμά τους θρησκεία ή πως για κάποιους το μπέιζμπολ είναι θρη-

3. *United States v. Seeger*, 380 U.S. 163 (1965).

4. *Torcatto v. Watkins*, 367 U.S. 488 (1961), υποσημ. 11: «Ανάμεσα στις θρησκείες σε αυτή τη χώρα οι οποίες δε διδάσκουν τι θεωρείται γενικά πίστη στην ύπαρξη του Θεού είναι ο βουδισμός, ο ταοϊσμός, ο Ηθικός Πολιτισμός [Ethical Culture], ο κοσμικός ανθρωπισμός κ.ά. Βλ. *Washington Ethical Society v. District of Columbia*, 101 U.S. App. D.C. 371, 249 F. 2d 127· *Fellowship of Humanity v. County of Alameda*, 153 Cal. App. 2d 673, 315 P. 2d 394· II Encyclopaedia of the Social Sciences 293· 4 Encyclopaedia Britannica (έκδ. 1957), 325-327· 21 id., 797· John Clark Archer, *Faiths Men Live By* (2η έκδ. αναθεωρημένη από τον Purinton), 120-138, 254-313· 1961 World Almanac 695, 712· Year Book of American Churches for 1961, 29, 47».

σκειά. Αυτές οι χρήσεις του όρου είναι βέβαια απλώς μεταφορικές, ωστόσο δε φαίνεται να εξαρτώνται από τις πεποιθήσεις για τον Θεό, αλλά μάλλον από τις βαθιές δεσμεύσεις γενικότερα.

Γι' αυτό και η έκφραση «θρησκευτικός αθεϊσμός» μπορεί να φαίνεται περίεργη, αλλά δεν αποτελεί οξύμωρο· η θρησκεία δεν περιορίζεται στον θείσμό και μόνο από το νόημα της ίδιας της λέξης. Ωστόσο η έκφραση ίσως δεν παύει να προκαλεί σύγχυση. Δε θα ήταν καλύτερα, για περισσότερη σαφήνεια, να κρατήσουμε τη λέξη «θρησκεία» για τον θείσμό, και να πούμε πως ο Αϊνστάιν, ο Σέλλεϋ και άλλοι στοχαστές είναι άθεοι με «ευαισθησία» ή «πνευματικότητα»; Ωστόσο, αν το καλοσκεφτούμε, η διεύρυνση του πεδίου της θρησκείας βελτιώνει τη σαφήνεια, καθιστώντας προφανή τη σπουδαιότητα κοινών στοιχείων σε όλη την έκταση αυτού του πεδίου. Ο Ρίτσαρντ Ντόκινς λέει πως η γλώσσα του Αϊνστάιν είναι «καταστροφικά παραπλανητική»⁵ επειδή η σαφήνεια απαιτεί μια αυστηρή διάκριση μεταξύ της πεποίθησης πως το σύμπαν διέπεται από θεμελιώδεις φυσικούς νόμους, την οποία ο Ντόκινς θεωρεί πως εννοούσε ο Αϊνστάιν, και της πεποίθησης πως διέπεται από κάτι το «υπερφυσικό», την οποία θεωρεί πως υπονοεί ο όρος «θρησκεία».

Όμως ο Αϊνστάιν εννοούσε πολύ περισσότερα πράγ-

5. Richard Dawkins, *The God Delusion*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 2006, σ. 8 [ελληνική έκδ.: *Η περί Θεού αυταπάτη*, μτφρ. Μ. Γιατρουδάκη, Κάτοπτρο, Αθήνα 2008].

ματα από το ότι το σύμπαν είναι οργανωμένο γύρω από θεμελιώδεις φυσικούς νόμους· η άποψή του την οποία παρέθεσα συνιστά πράγματι μια αναγνώριση του υπερφυσικού. Το ωραίο και το υψηλό που είπε πως θα μπορούσαμε να πλησιάσουμε μόνο ως μια ασθενή αντανάκλαση δεν αποτελούν μέρος της φύσης· είναι κάτι πέρα από τη φύση, που δεν μπορεί να συλληφθεί ακόμη και αν τελικά καταλαβαίναμε τους θεμελιωδέστερους φυσικούς νόμους. Αποτελούσε πίστη του Αϊνστάιν ότι κάποια υπερβατική και αντικειμενική αξία διέπει το σύμπαν, αξία που δεν είναι ούτε φυσικό φαινόμενο ούτε υποκειμενική αντίδραση σε φυσικά φαινόμενα. Αυτό τον έκανε να επιμένει στη θρησκευτικότητά του. Θεωρούσε πως καμιά άλλη περιγραφή δε θα μπορούσε να αποδώσει καλύτερα τον χαρακτήρα της πίστης του.

Έτσι θα έπρεπε να αφήσουμε τον Αϊνστάιν να κρατήσει την περιγραφή του εαυτού του, τους λόγιους τις ευρείες κατηγορίες τους, και τους δικαστές τις ερμηνείες τους. Θα έπρεπε να πούμε ότι η θρησκεία δε σημαίνει απαραίτητα πίστη στον Θεό. Αλλά τότε, εφόσον συμφωνήσουμε πως κάποιος μπορεί να είναι θρήσκος χωρίς να πιστεύει σε κάποιο θεό, τι σημαίνει να είναι κανείς θρήσκος; Αυτό το ερώτημα είναι δύσκολο να απαντηθεί, επειδή η θρησκεία είναι μια ερμηνευτική έννοια.⁶ Δηλαδή οι άνθρωποι που τη χρησιμοποιούν δε συμφωνούν για το τι ακριβώς σημαίνει· όταν τη χρησιμοποιούν παίρ-

6. Βλ. R. Dworkin, *Justice for Hedgehogs*, ό.π., κεφ. 8: «Εννοιολογική ερμηνεία».

νουν κάποια θέση για το τι θα έπρεπε να σημαίνει. Όταν αποκαλούσε τον εαυτό του θρήσκο, ο Αϊνστάιν μπορεί βέβαια να είχε στον νου του κάτι διαφορετικό από αυτό που είχε ο Ουίλλιαμ Γζέιμς όταν συμπεριλάμβανε ορισμένες εμπειρίες στην κατηγορία των θρησκευτικών, ή από αυτό που είχαν στον νου τους οι δικαστές του Ανωτάτου Δικαστηρίου όταν έλεγαν πως υπάρχουν αθεϊστικές πεποιθήσεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν θρησκευτικές. Επομένως οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε το ερώτημά μας με αυτό το πνεύμα. Ποια ανάλυση της θρησκείας θα βοηθούσε περισσότερο την κατανόησή μας;

Θα ασχοληθούμε αμέσως με αυτή την πρόκληση. Πρώτα όμως πρέπει να σταθούμε για λίγο στο υπόβαθρο της θεώρησής μας. Οι θρησκευτικοί πόλεμοι είναι, όπως και ο καρκίνος, μια κατάρα για το ανθρώπινο είδος. Οι άνθρωποι σ' όλο τον πλανήτη σκοτώνουν ο ένας τον άλλο επειδή μισούν ο ένας τον θεό του άλλου. Σε μέρη με λιγότερη βία, όπως η Αμερική, οι πόλεμοι λαμβάνουν χώρα κυρίως στον χώρο της πολιτικής, σε κάθε επίπεδο, από τις εθνικές εκλογές μέχρι τις συνατήσεις συμβουλίων. Οι αγριότερες μάχες είναι εκείνες που διεξάγονται όχι μεταξύ διαφορετικών αιρέσεων θειστικών θρησκειών, αλλά ανάμεσα σε ζηλωτές πιστούς και σε εκείνους τους άθεους τους οποίους θεωρούν ανήθικους ειδωλολάτρες που δεν μπορεί κανείς να εμπιστευθεί και των οποίων ο αυξανόμενος αριθμός αποτελεί απειλή για την ηθική υγεία και την ακεραιότητα της πολιτικής κοινότητας.

Οι ζηλωτές έχουν μεγάλη πολιτική ισχύ στη σημερι-

νή Αμερική, τουλάχιστον προς το παρόν. Η λεγόμενη θρησκευτική δεξιά αποτελεί μια μεγάλη ομάδα ψηφοφόρων τους οποίους πολλοί προσπαθούν να προσελκύσουν. Η πολιτική απήχηση της θρησκείας έχει προκαλέσει, όπως θα περίμενε κανείς, μεγάλη —αν και λιγότερο ισχυρή— αντίδραση. Ο μαχητικός αθεϊσμός, παρόλο που είναι πολιτικά αδρανής, έχει σήμερα μεγάλη εμπορική επιτυχία. Κανείς αυτοαποκαλούμενος άθεος δε θα μπορούσε να εκλεγεί σε κάποιο σημαντικό αξίωμα στην Αμερική, αλλά το βιβλίο του Ντόκινς *Η περί Θεού αυταπάτη* έχει πουλήσει εκατομμύρια αντίτυπα, και δεκάδες άλλα βιβλία που καταδικάζουν τη θρησκεία ως πρόληψη γεμίζουν τα αμερικανικά βιβλιοπωλεία. Βιβλία που γελοιοποιούσαν τον Θεό ήταν σπάνια πριν από μερικές δεκαετίες. Η θρησκεία σήμαινε τη Βίβλο, και κανείς δε θεωρούσε πως άξιζε τον κόπο να αναδειξει τα αναρίθμητα σφάλματα της βιβλικής αφήγησης της δημιουργίας. Κι αυτό ήταν όλο. Τώρα διάφοροι λόγιοι αφιερώνουν την καριέρα τους στην αναίρεση αυτών που κάποτε φαινονταν σε όσους αγοράζουν ενθουσιωδώς τα βιβλία τους πολύ ανόητα για να ασχοληθεί κανείς με την αναίρεσή τους.

Αν μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε τον Θεό από τη θρησκεία —αν μπορούσαμε να κατανοήσουμε τι είναι πραγματικά η θρησκευτική οπτική και γιατί δεν απαιτεί και δεν προϋποθέτει ένα υπερφυσικό πρόσωπο—, τότε ίσως να κατορθώναμε τουλάχιστον να μειώσουμε την ένταση αυτών των διαμαχών, ξεχωρίζοντας τα επιστημονικά από τα αξιακά ερωτήματα. Οι νέοι θρησκευτικοί

πόλεμοι είναι σήμερα στην πραγματικότητα πολιτισμικοί πόλεμοι. Δεν αφορούν απλώς την επιστημονική ιστορία —ποιες είναι π.χ. οι καλύτερες εξηγήσεις για την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους—, αλλά τα θεμελιώδη ζητήματα του νοήματος της ζωής και του ευζην. Θα δούμε πως η λογική απαιτεί να διακρίνουμε τις γνωσιακές από τις αξιακές πτυχές της παραδοσιακής θειστικής θρησκείας. Μόλις κάνουμε σωστά αυτή τη διάκριση, θα διαπιστώσουμε πως είναι τελείως ανεξάρτητα: Το αξιακό μέρος δεν εξαρτάται, δεν μπορεί να εξαρτάται από την ύπαρξη ή την ιστορία κάποιου θεού. Αν το δεχτούμε αυτό, τότε μειώνουμε και τις διαστάσεις και τη σημασία των πολέμων. Δεν είναι πλέον πολιτισμικοί πόλεμοι. Βέβαια η φιλοδοξία αυτή είναι ουτοπική· και οι βίαιοι και οι μη βίαιοι πόλεμοι αντανακλούν μίση βαθύτερα από αυτά που μπορεί να αντιμετωπίσει η φιλοσοφία. Ωστόσο λίγη φιλοσοφία θα μπορούσε να βοηθήσει.

Τι είναι θρησκεία; Ο μεταφυσικός πυρήνας

Τι θα έπρεπε λοιπόν να θεωρήσουμε θρησκευτική στάση; Είναι εύλογο ότι η ανάλυσή μου θα είναι κάπως αφηρημένη, ώστε να διαθέτει οικουμενική εμβέλεια. Η θρησκευτική στάση αποδέχεται την πλήρη, ανεξάρτητη πραγματικότητα της αξίας. Αναγνωρίζει την αντικειμενική αλήθεια δύο βασικών αξιολογικών κρίσεων. Σύμφωνα με την πρώτη, η ανθρώπινη ζωή έχει αντικειμενικό νόημα ή σημασία. Ο καθένας μας έχει την έμφυτη

και αναπόδραστη υποχρέωση να προσπαθήσει να κάνει τη ζωή του πετυχημένη· αυτό σημαίνει να ζει σωστά, αποδεχόμενος ηθικές υποχρεώσεις προς τον εαυτό του και ηθικές υποχρεώσεις προς τους άλλους,* όχι απλώς επειδή συμβαίνει να πιστεύει πως κάτι τέτοιο είναι σημαντικό, αλλά επειδή είναι σημαντικό καθαυτό, είτε το πιστεύει είτε όχι. Κι όπως υπαγορεύει η δεύτερη, αυτό που

* Ο Ντουόρκιν χρησιμοποιεί τους όρους «ethical» και «moral» για να δηλώσει αντίστοιχα αυτά τα δύο διαφορετικά είδη υποχρεώσεων. Στο έργο του *Justice for Hedgehogs*, ό.π., σ. 13, 25 κ.α., εισηγείται τη συγκεκριμένη διάκριση μεταξύ της έννοιας η οποία αντιστοιχεί στον όρο «ethics» (πώς πρέπει να ζει κανείς για να ζει σωστά) και εκείνης η οποία εκφράζεται με τον όρο «morality» (πώς πρέπει να μεταχειριζόμαστε τους άλλους). Η συγκεκριμένη διάκριση δεν ταυτίζεται πλήρως με την ανάλογη διαφοροποίηση στη σημασιολογία των όρων «ethical» και «moral» («éthique» και «moral») στο έργο άλλων φιλοσόφων (όπως οι Γιούργκεν Χάμπερμας και Πολ Ρικέρ), για να αντιπαρατεθεί η ευρύτερη έννοια της ηθικότητας, που αναφέρεται σε «μεστές» ιδιότητες αρεταϊκής υφής, στη στενότερη, «ισχνή» και αφηρημένη αντίληψη ενός κώδικα αρχών και κανόνων του πράττειν. Ενώ αλλού έχω υιοθετήσει τους όρους «εθικό» και «ηθικό» για την απόδοση αυτών των εννοιολογικών διακρίσεων, εδώ θα χρησιμοποιώ την ίδια λέξη («ηθικό») σε όλες τις περιπτώσεις όπου στο κείμενο του Ντουόρκιν απαντούν τα «ethical» και «moral» για να καλυφθεί όλο το πεδίο των ηθικών αξιών (που αναφέρονται και στο ευ ζην του δρώντος υποκειμένου και στις σχέσεις του με τους άλλους). Η επιχειρηματολογία του Ντουόρκιν στο *Justice for Hedgehogs* αποσκοπεί, μεταξύ άλλων, στην κατάδειξη της ενότητας του όλου χώρου των αξιών και της στενής σχέσης μεταξύ των δύο ειδών υποχρεώσεων. Κατ' αυτόν, δεν μπορεί κανείς να ζει σωστά αν δεν αναγνωρίζει και δεν προσπαθεί να ανταποκριθεί και στις υποχρεώσεις του προς τους άλλους (πρόβλ. και Στέλιος Βιριδάκης, «Ο μεταηθικός ορίζοντας της χαμπερμασιανής ηθικής του διαλόγου», επίμετρο στο Γκόλφω Μαγγίνη, *Ο Χάμπερμας και οι νεοαριστοτελικοί*, Πατάκης, Αθήνα 2006, σ. 344-345, σημ. 3). (Σ.τ.Μ.)

αποκαλούμε «φύση» —το σύμπαν ως όλον και σε όλα τα μέρη του— δεν είναι απλώς ένα γεγονός, αλλά είναι καθαυτό υψηλό [sublime]: είναι κάτι που έχει εγγενή αξία και προκαλεί θαυμασμό. Αυτές οι περιεκτικές αξιολογικές κρίσεις διακηρύσσουν πως η αξία ενυπάρχει και στις δύο διαστάσεις της ανθρώπινης ζωής: τη βιολογική και τη βιογραφική. Είμαστε μέρος της φύσης εφόσον διαθέτουμε φυσικό είναι και διάρκεια: η φύση είναι ο τόπος και η τροφός μας ως έμβιων όντων. Ξεχωρίζουμε από την υπόλοιπη φύση γιατί έχουμε συνείδηση του εαυτού μας καθώς ζούμε, και πρέπει να πάρουμε αποφάσεις οι οποίες, όλες μαζί, θα καθορίσουν το τι ζωή ζήσαμε.

Για πολλούς η θρησκεία περιλαμβάνει πολλά περισσότερα από αυτές τις δύο αξίες: για πολλούς θεϊστές περιλαμβάνει π.χ. την υποχρέωση της λατρείας. Αλλά θα θεωρήσω αυτά τα δύο —το εγγενές νόημα της ζωής και την εγγενή ομορφιά της φύσης— τα παραδειγματικά χαρακτηριστικά μιας πλήρως θρησκευτικής στάσης απέναντι στη ζωή. Πρόκειται για πεποιθήσεις που δεν μπορούν να απομονωθούν από το υπόλοιπο της ζωής μας. Δεσμεύουν την προσωπικότητά μας στο σύνολό της. Διατρέχουν την εμπειρία: γεννούν περηφάνια, τύψεις, και μας συναρπάζουν. Το μυστήριο είναι σημαντικό μέρος αυτής της αίσθησης του συναρπαστικού. Ο Ουίλλιαμ Τζέιμς έχει πει: «Όπως η αγάπη, όπως η οργή, όπως η ελπίδα, η φιλοδοξία, η ζήλια, όπως όλες οι άλλες ενστικτώδεις λαχτάρες και παρορμήσεις, [έτσι και η θρησκεία] προσθέτει στη ζωή μια μαγεία που δεν παράγεται ορθολογικά ή κατά λογικό τρόπο από τίποτε

άλλο».⁷ Η μαγεία αυτή είναι η ανακάλυψη της υπερβατικής αξίας σε κάτι που κατά τ' άλλα φαίνεται παροδικό και θνητό.

Όμως πώς μπορούν οι θρησκευτικοί άθεοι να γνωρίζουν αυτά που υποστηρίζουν για τις διάφορες αξίες τις οποίες ασπάζονται; Πώς μπορούν να είναι σε επαφή με τον κόσμο της αξίας ώστε να ελέγχουν τον ενδεχομένως πομπώδη ισχυρισμό στον οποίο επενδύουν τόσο συναισθηματικά; Οι πιστοί στηρίζουν τις πεποιθήσεις τους στην αυθεντία ενός θεού· οι άθεοι φαίνεται να κατεβάζουν τις δικές τους από τον αέρα. Πρέπει να διερευνήσουμε για λίγο τη μεταφυσική της αξίας.⁸

Η θρησκευτική στάση απορρίπτει τη φυσιοκρατία, για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο για την πολύ δημοφιλή μεταφυσική θεωρία πως δεν υπάρχει τίποτα το πραγματικό εκτός από αυτά που μπορούν να μελετηθούν από τις φυσικές επιστήμες, συμπεριλαμβανομένης της ψυχολογίας. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει τίποτα που να μην είναι ύλη ή νους· δεν υπάρχει καλή ζωή ή δικαιοσύνη, σκληρότητα ή ομορφιά. Ο Ρίτσαρντ Ντόκινς εκφράζει αυτή την αντίληψη όταν προτείνει τη δέουσα, όπως τη θεωρεί, απάντηση των επιστημόνων σε όσους, ασκώντας κριτική στη φυσιοκρατία, επανα-

7. William James, *The Varieties of Religious Experience*, Modern Library, Νέα Υόρκη 1902, σ. 47 [ελληνική έκδ.: *Οι παραλλαγές της θρησκευτικής εμπειρίας*, μτφρ. Η. Νικολούδης, Printa, Αθήνα 1999, σ. 87].

8. Μια βαθύτερη ανάλυση αυτής της ένστασης και της απάντησής μου βλ. στο R. Dworkin, *Justice for Hedgehogs*, ό.π., κεφ. 2: «Αλήθεια στην ηθική».

λαμβάνουν διαρκώς τα λόγια του Άμλετ: «Υπάρχουν περισσότερα πράγματα στον ουρανό και τη γη, Οράτιε, απ' όσα ονειρεύεται η φιλοσοφία σου». Ναι, απαντά ο Ντόκινς, αλλά συνεχίζουμε να αναζητούμε εξηγήσεις μέσα από τη φυσιοκρατική μας θεώρηση.⁹

Ορισμένοι φυσιοκράτες είναι μηδενιστές· λένε πως οι αξίες δεν είναι παρά ψευδαισθήσεις. Άλλοι φυσιοκράτες δέχονται πως υπό κάποια έννοια οι αξίες υπάρχουν, αλλά τις ορίζουν έτσι ώστε να τους αρνούνται οποιαδήποτε ανεξάρτητη ύπαρξη· τις κάνουν να εξαρτώνται εξ ολοκλήρου από τις σκέψεις ή τις αντιδράσεις των ανθρώπων. Λένε π.χ. πως το να χαρακτηρίζουμε τη συμπεριφορά κάποιου ως καλή ή ορθή σημαίνει απλώς πως στην πραγματικότητα η ζωή περισσότερων ανθρώπων θα είναι ευχάριστη αν όλοι συμπεριφέρονται κατ' αυτόν τον τρόπο. Ή το να ισχυριζόμαστε πως ένας πίνακας είναι ωραίος σημαίνει μόνο πως οι άνθρωποι γενικά νιώθουν ευχαρίστηση όταν τον κοιτάζουν.

Η θρησκευτική στάση απορρίπτει όλες τις μορφές φυσιοκρατίας. Επιμένει ότι οι αξίες είναι πραγματικές και θεμελιώδεις, όχι απλώς εκδηλώσεις κάποιου άλλου πράγματος· είναι τόσο πραγματικές όσο και τα δέντρα ή ο πόνος. Απορρίπτει επίσης μια πολύ διαφορετική θεωρία την οποία θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε ρεαλισμό που απαιτεί εξωτερική θεμελίωση [grounded realism]. Αυτή η θέση, επίσης δημοφιλής ανάμεσα

9. Richard Dawkins, *Unweaving the Rainbow: Science, Delusion and the Appetite for Wonder*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1998, σ. xi.

στους φιλοσόφους, υποστηρίζει ότι οι αξίες είναι πραγματικές και οι αξιολογικές μας κρίσεις μπορούν να είναι αντικειμενικά αληθείς – αλλά μόνο αν ισχύει η υπόθεση, που μπορεί να είναι εσφαλμένη, ότι έχουμε έναν καλό λόγο, εκτός από την εμπιστοσύνη μας στις αξιολογικές μας κρίσεις, να πιστεύουμε πως έχουμε την ικανότητα να ανακαλύπτουμε αλήθειες για τις αξίες.

Υπάρχουν πολλές μορφές ρεαλισμού με εξωτερική θεμελίωση· μια από αυτές είναι μια μορφή θεισμού που ανάγει την ικανότητά μας για ηθικές κρίσεις σε κάποιο θεό (θα υποστηρίξω σε λίγο πώς αυτή η υποτιθέμενη θεμελίωση κινείται σε εσφαλμένη κατεύθυνση). Όλες αυτές οι μορφές συμφωνούν πως, για να μπορούν να είναι ορθές οποιεσδήποτε αξιολογικές κρίσεις, πρέπει να υπάρχει κάποιος ανεξάρτητος λόγος για να πιστεύουμε πως οι άνθρωποι έχουν ικανότητα για ορθές ηθικές κρίσεις – ανεξάρτητος γιατί δε στηρίζεται σε αυτή την ίδια την ικανότητα. Έτσι το στάτους της αξίας γίνεται όμηρος της βιολογίας ή της μεταφυσικής. Ας υποθέσουμε πως βρίσκουμε αδιαμφισβήτητες ενδείξεις πως έχουμε υιοθετήσει τις ηθικές μας πεποιθήσεις μόνο επειδή συμβάλλουν απλώς στην προσαρμογή του οργανισμού μας από εξελικτική σκοπιά, κάτι που βέβαια δεν απαιτεί να είναι αληθείς. Τότε, σύμφωνα με αυτή την άποψη, δε θα είχαμε λόγο να πιστεύουμε πως η σκληρότητα είναι στην πραγματικότητα εσφαλμένη. Αν πιστεύουμε πως είναι, τότε πρέπει να νομίζουμε πως έχουμε κάποιον άλλο τρόπο να βρισκόμαστε «σε επαφή» με την ηθική αλήθεια.

Η θρησκευτική στάση επιμένει σε έναν πολύ θεμελιωδέστερο διαχωρισμό μεταξύ του κόσμου των αξιών και των γεγονότων της φυσικής μας ιστορίας ή των ψυχολογικών μας προδιαθέσεων. Τίποτα δε θα μπορούσε να θέσει σε αμφισβήτηση την κρίση μας πως η σκληρότητα είναι εσφαλμένη εκτός από ένα καλό ηθικό επιχείρημα πως η σκληρότητα τελικά δεν είναι εσφαλμένη. Ρωτάμε: Ποιο λόγο έχουμε να υποθέσουμε πως διαθέτουμε την ικανότητα για ορθές αξιολογικές κρίσεις; Ο ρεαλισμός χωρίς εξωτερική θεμελίωση απαντά: Ο μόνος λόγος που θα μπορούσαμε να έχουμε είναι πως στοχαζόμαστε υπεύθυνα πάνω στις ηθικές μας πεποιθήσεις και τις κρίνουμε πειστικές. Θεωρούμε πως είναι αληθείς, και γι' αυτό θεωρούμε πως έχουμε την ικανότητα να βρούμε την αλήθεια. Πώς μπορούμε να απορρίψουμε την υπόθεση ότι όλες μας οι πεποιθήσεις για την αξία είναι μόνο αμοιβαία υποστηριζόμενες ψευδαισθήσεις; Ο ρεαλισμός χωρίς εξωτερική θεμελίωση απαντά: Καταλαβαίνουμε αυτή την υπόθεση με τον μόνο τρόπο που την καθιστά κατανοητή. Πρόκειται για τον ισχυρισμό πως δεν έχουμε επαρκή ηθική επιχειρηματολογία για καμιά από τις ηθικές μας κρίσεις. Αναιρούμε αυτό τον ισχυρισμό αναπτύσσοντας ηθικά επιχειρήματα για κάποιες από τις ηθικές μας κρίσεις.

Η θρησκευτική στάση, ως το επαναλάβουμε, επιμένει στην πλήρη ανεξαρτησία της αξίας: Ο κόσμος της αξίας είναι αυτάρκης και αυτοεπικυρούμενος. Μήπως αυτό σημαίνει πως η θρησκευτική στάση ακυρώνεται λόγω κυκλικότητας; Προσέξτε πως σε τελική ανάλυση

δεν υπάρχει κανένας μη κυκλικός τρόπος για να επικυρώσουμε την ικανότητά μας να βρίσκουμε την αλήθεια σε οποιονδήποτε διανοητικό τομέα. Βασιζόμαστε στο πείραμα και την παρατήρηση προκειμένου να επικυρώσουμε τις κρίσεις μας στην επιστήμη. Αλλά το πείραμα και η παρατήρηση είναι αξιόπιστα μόνο δυνάμει της αλήθειας βασικών υποθέσεων για την αιτιότητα και την οπτική για τις οποίες βασιζόμαστε στην ίδια την επιστήμη και σε τίποτα πιο βασικό για να τις επικυρώσουμε. Και ασφαλώς όλες οι κρίσεις μας για τη φύση του εξωτερικού κόσμου εξαρτώνται σε ένα θεμελιωδέστερο επίπεδο από μια υπόθεση κοινή σε όλους τους ανθρώπους, πως υπάρχει ένας εξωτερικός κόσμος, μια υπόθεση που δεν μπορεί να επικυρώσει η ίδια η επιστήμη.

Το θεωρούμε αδύνατο να μην πιστεύουμε τις στοιχειώδεις αλήθειες των μαθηματικών και, όταν τις κατανοούμε, τις εξαιρετικά περίπλοκες αλήθειες που έχουν αποδείξει οι μαθηματικοί. Αλλά δεν μπορούμε να αποδείξουμε ούτε αυτές τις στοιχειώδεις αλήθειες ούτε τις μεθόδους μαθηματικής απόδειξης απ' έξω από τα μαθηματικά. Αισθανόμαστε πως δε χρειαζόμαστε καμιά ανεξάρτητη επικύρωση· γνωρίζουμε πως έχουμε μια έμφυτη ικανότητα για τη σύλληψη της λογικής και της μαθηματικής αλήθειας. Όμως πώς ξέρουμε ότι έχουμε αυτή την ικανότητα; Μόνο επειδή διαμορφώνουμε πεποιθήσεις σε αυτούς τους τομείς που απλώς δεν μπορούμε, όσο και να προσπαθούμε, να αρνηθούμε. Γι' αυτό και πρέπει να έχουμε μια τέτοια ικανότητα.

Θα μπορούσαμε να πούμε: Δεχόμαστε τελικά τις πιο

βασικές επιστημονικές και μαθηματικές ικανότητες ως θέμα πίστης. Η θρησκευτική στάση επιμένει πως ασπάζομαστε τις αξίες μας με τον ίδιο τρόπο — σε τελική ανάλυση και αυτές ως θέμα πίστης. Υπάρχει βέβαια μια σημαντική διαφορά. Διαθέτουμε γενικά αποδεκτά κριτήρια για το τι σημαίνει καλό επιστημονικό επιχείρημα και έγκυρη μαθηματική απόδειξη, αλλά αυτό δε συμβαίνει στην περίπτωση των ηθικών και άλλων συλλογισμών περί αξίας. Αντίθετα, διαφωνούμε έντονα για το αγαθό, το ηθικά ορθό, την ομορφιά και τη δικαιοσύνη. Άραγε αυτό σημαίνει πως έχουμε κάποια εξωτερική επικύρωση των ικανοτήτων μας για την επιστήμη και τα μαθηματικά, η οποία μας λείπει στην περιοχή της αξίας;

Όχι, γιατί η διαπροσωπική συμφωνία δεν αποτελεί εξωτερική επικύρωση σε κανέναν τομέα. Οι αρχές της επιστημονικής μεθόδου, συμπεριλαμβανομένης της ανάγκης για διαπροσωπική επιβεβαίωση της παρατήρησης, δικαιολογούνται μόνο από την επιστήμη που έχουν παραγάγει οι μέθοδοι αυτές. Όπως είπα, τα πάντα στην επιστήμη, συμπεριλαμβανομένης της σημασίας της κοινής παρατήρησης, απαρτίζουν ένα σύνολο αλληλοσυνδεόμενων στοιχείων· δε στηρίζονται σε τίποτα έξω από την ίδια την επιστήμη. Η λογική και τα μαθηματικά πάλι διαφέρουν. Η συναίνεση για την εγκυρότητα ενός περίπλοκου μαθηματικού επιχειρήματος δε συνιστά κατά κανέναν τρόπο τεκμήριο γι' αυτή την εγκυρότητα. Τι θα συνέβαινε αν —κάτι που μας προξενεί αφάνταστο τρόμο— οι άνθρωποι έπαυαν να συμφωνούν για τα έγκυρα μαθηματικά ή λογικά επιχειρήματα; Το ανθρώ-

πινο είδος θα οδηγούνταν σε τελειωτική παρακμή, αλλά παρ' όλα αυτά κανείς δε θα είχε κάποιον καλό λόγο, παρακολουθώντας αυτή την κατάσταση, να αμφιβάλλει πως πέντε και επτά κάνουν δώδεκα. Η αξία πάλι διαφέρει. Αν η αξία είναι αντικειμενική, τότε η συναίνεση για μια επιμέρους αξιολογική κρίση είναι άσχετη με την αλήθειά της ή με την υποχρέωση οποιουδήποτε ανθρώπου να τη θεωρεί αληθή, και η εμπειρία δείχνει πως, καλώς ή κακώς, η ανθρώπινη κοινότητα μπορεί να επιβιώσει παρά τις πολλές διαφωνίες για τις ηθικές αξίες που αφορούν τη ζωή μας ή τη συμπεριφορά μας προς τους άλλους και για τις αισθητικές αξίες. Όσον αφορά τη θρησκευτική στάση, η διαφωνία οδηγεί σε παραπλανητικά συμπεράσματα.

Είπα μόλις τώρα πως η θρησκευτική στάση στηρίζεται σε τελική ανάλυση στην πίστη. Το είπα κυρίως για να επισημάνω πως και η επιστήμη και τα μαθηματικά είναι, κατά τον ίδιο τρόπο, θέμα πίστης. Σε κάθε τομέα δεχόμαστε ως τελικό κριτή αυτού που δικαιούμαστε να πιστεύουμε υπεύθυνα κάποια πεποίθηση την οποία αισθανόμαστε ως αναπόδραστη και δεν αναζητούμε την ευλογία κάποιου ανεξάρτητου μέσου επαλήθευσης. Αυτό το είδος πίστης δεν είναι απλώς παθητική αποδοχή της εννοιολογικής αλήθειας πως δεν μπορούμε να δικαιολογήσουμε την επιστήμη μας, τη λογική μας ή τις αξίες μας χωρίς να επικαλεστούμε την ίδια την επιστήμη, τη λογική ή τις αξίες. Πρόκειται για μια θετική επιβεβαίωση της πραγματικότητας αυτών των κόσμων και της εμπιστοσύνης μας στο ότι, παρόλο που

καθεμιά από αυτές τις κρίσεις μπορεί να είναι εσφαλμένη, δικαιούμαστε να τις θεωρούμε ορθές αν έχουμε στοχαστεί γι' αυτές με επαρκή υπευθυνότητα.

Ωστόσο στην ειδική περίπτωση της αξίας η πίστη σημαίνει κάτι περισσότερο, επειδή οι πεποιθήσεις μας για την αξία είναι και συγκινησιακές δεσμεύσεις· και, όποιους ελέγχους συνοχής και εσωτερικής στήριξης και να περνούν, πρέπει να τις νιώθουμε και με συγκινησιακό τρόπο. Πρέπει να επιδρούν σε όλη μας την προσωπικότητα. Οι θεολόγοι λένε συχνά πως η θρησκευτική πίστη είναι μια *sui generis* εμπειρία πεποίθησης. Ο Ρούντολφ Όττο, σε ένα πολύ επιδραστικό βιβλίο, αποκάλεσε την εμπειρία αυτή «ιερό δέος»¹⁰ και είπε πως εξέφραζε ένα είδος «πίστης-γνώσης». Θέλω να υποστηρίξω πως οι πεποιθήσεις περί της αξίας είναι επίσης περίπλοκες, *sui generis*, συγκινησιακές εμπειρίες. Θα δούμε στο κεφάλαιο 2 πως, όταν οι επιστήμονες αντιμετωπίζουν την αφάνταστη απεραντότητα του διαστήματος και την εντυπωσιακή περιπλοκότητα των ατομικών σωματιδίων, αντιδρούν κατά τρόπο που ταιριάζει εκπληκτικά καλά με την περιγραφή του Όττο. Πράγματι, πολλοί από αυτούς χρησιμοποιούν τον ίδιο τον όρο, «ιερό δέος», για να περιγράψουν αυτό που νιώθουν. Βρίσκουν πως το σύμπαν εμπνέει δέος και αξίζει ένα είδος αντίδρασης που σχεδόν τους κάνει να ριγούν από συγκίνηση.

10. Rudolf Otto, *The Idea of the Holy* (1917), μτφρ. John W. Harvey, Oxford University Press, Οξφόρδη 1958, σ. 7. [Ο όρος «numinous» στο αγγλικό κείμενο δηλώνει την πνευματική διάσταση η οποία προκαλεί αίσθηση ιερού δέους. (Σ.τ.Μ.)]

Βέβαια δε θέλω, μιλώντας για πίστη, να ισχυριστώ πως το γεγονός ότι μια ηθική πεποίθηση περνάει τον έλεγχο του αναστοχασμού είναι από μόνο του επιχείρημα υπέρ αυτής της πεποίθησης. Μια πεποίθηση ότι κάτι είναι αλήθεια συνιστά ένα ψυχολογικό γεγονός, και μόνο μια αξιολογική κρίση μπορεί να επιχειρηματολογήσει για την αλήθεια αυτής της πεποίθησης. Και ασφαλώς δεν εννοώ πως οι αξιολογικές κρίσεις είναι εν τέλει μόνο υποκειμενικές. Η πεποίθηση που νιώθουμε πως η σκληρότητα είναι εσφαλμένη είναι μια πεποίθηση πως η σκληρότητα είναι πραγματικά εσφαλμένη· δεν μπορούμε να την έχουμε χωρίς να σκεφτόμαστε πως είναι αντικειμενικά αληθής. Η αναγνώριση του ρόλου των πεποιθήσεων που νιώθουμε πως είναι ακαταμάχητες κατά την εμπειρία της αξίας αποτελεί απλώς αναγνώριση του γεγονότος ότι έχουμε τέτοιες πεποιθήσεις οι οποίες αντέχουν στον έλεγχο του αναστοχασμού και ότι δεν έχουμε κανένα λόγο, αν δεν υπάρχουν περαιτέρω ενδείξεις ή επιχειρήματα, να αμφιβάλλουμε για την αλήθειά τους.

Μπορεί να μην έχω πείσει κάποιους από σας. Θα πιστεύετε πως, αν το μόνο που μπορώ να κάνω για να υπερασπιστώ τις αξιολογικές κρίσεις είναι να επικαλούμαι άλλες αξιολογικές κρίσεις και έπειτα να διακηρύσω την πίστη μου στο σύνολο αυτών των κρίσεων, τότε οι ισχυρισμοί μας για την αντικειμενική αλήθεια είναι απλώς αβέβαιες κινήσεις στο σκοτάδι. Αλλά η συγκεκριμένη ένσταση, όσο οικεία και να φαίνεται, δεν αποτελεί επιχείρημα κατά της θρησκευτικής κοσμοαντίληψης.

Είναι μόνο μια απόρριψη αυτής της κοσμοαντίληψης. Αρνείται τις βασικές θέσεις της θρησκευτικής στάσης· παράγει στην καλύτερη περίπτωση ένα αδιέξοδο. Απλώς, αν εκφράζετε μια τέτοια ένσταση, δεν υιοθετείτε τη θρησκευτική οπτική.

Θρησκευτική θεωρητική γνώση
και θρησκευτική αξία

Έχω ήδη προτείνει λόγους για τους οποίους θα έπρεπε να θεωρήσουμε τη στάση που περιγράφω θρησκευτική και να αναγνωρίσουμε τη δυνατότητα του θρησκευτικού αθεϊσμού. Ελπίζουμε να καταλάβουμε καλύτερα γιατί τόσο πολλοί άνθρωποι διακηρύσσουν πως έχουν μια αίσθηση αξίας, μυστηρίου και σκοπού στη ζωή παρά τον αθεϊσμό τους· γιατί συσχετίζουν τις αξίες τους με εκείνες της παραδοσιακής θρησκείας κατ' αυτόν τον τρόπο. Ελπίζουμε επίσης να αναπτύξουμε μια ανάλυση της θρησκείας την οποία να μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για να ερμηνεύσουμε την ευρέως διαδομένη πεποίθηση πως οι άνθρωποι έχουν ειδικά δικαιώματα στη θρησκευτική ελευθερία· με αυτό το ζήτημα ασχολείται το κεφάλαιο 3. Τώρα θέλω να διερευνήσω έναν άλλο, πιο περίπλοκο, λόγο που αντιμετωπίζουμε τη στάση που περιγράφω ως θρησκευτική. Οι θεϊστές υποθέτουν πως ο αξιακός τους ρεαλισμός είναι ρεαλισμός με εξωτερική θεμελίωση. Πιστεύουν πως ο θεός παρέχει και επικυρώνει την αντίληψή τους περί αξίας — περί των υποχρεώσεων

της ζωής και των θαυμάτων του σύμπαντος. Στην πραγματικότητα ωστόσο ο ρεαλισμός τους πρέπει σε τελική ανάλυση να στερείται τέτοιας εξωτερικής θεμελίωσης. Αυτό που καθιστά την πίστη τους υπερασπίσιμη είναι η ριζική ανεξαρτησία της αξίας από την ιστορία, συμπεριλαμβανομένης της θείας ιστορίας.

Στην καρδιά του επιχειρήματός μου βρίσκεται η εξής υπόθεση: Οι παραδοσιακές θειστικές θρησκείες με τις οποίες οι περισσότεροι από μας είμαστε κυρίως εξοικειωμένοι — ο ιουδαϊσμός, ο χριστιανισμός και το ισλάμ — έχουν δύο μέρη: ένα γνωσιακό και ένα αξιακό.* Το γνωσιακό μέρος παρέχει απαντήσεις σε πραγματολογικά ερωτήματα για τη γένεση και την ιστορία του σύμπαντος, την προέλευση της ανθρώπινης ζωής και το κατά πόσον οι άνθρωποι επιβιώνουν μετά τον θάνατό τους. Το μέρος αυτό διακηρύσσει πως ένας παντοδύναμος και παντογνώστης θεός δημιούργησε το σύμπαν, κρίνει τις ανθρώπινες ζωές, εγγυάται ζωή μετά θάνατον και απαλλάσσει στις προσευχές μας. Ασφαλώς δεν εννοώ πως οι

* Στον τίτλο αυτής της ενότητας και σε πολλά σημεία του κειμένου ο Ντουόρκιν αναφέρεται στη διάκριση μεταξύ δύο μερών (ή διαστάσεων) της θρησκείας, για τα οποία χρησιμοποιεί τους όρους «science» και «value» (parts), για να αντιπαραθέσει τις οντολογικές και τις κοσμολογικές πεποιθήσεις τις οποίες υπαγορεύει η αποδοχή των δογμάτων μιας θρησκείας με τις αξιολογικές της δεσμεύσεις που υπαγορεύουν ηθικές αρχές και αντιλήψεις πρακτικού χαρακτήρα περί του ευ ζην και των υποχρεώσεών μας προς τον Θεό και τους συνανθρώπους μας. Στη συνέχεια θα αποδώω στις περισσότερες περιπτώσεις τα «science part» και «scientific», εννοούμενα ως προσδιοριστικά μιας θρησκείας, ως «γνωσιακό μέρος», αλλά και ως «θεωρητική διδασκαλία» της. (Σ.τ.Μ.)

παραπάνω θρησκείες προσφέρουν αυτά που θεωρούμε επιστημονικά επιχειρήματα για την ύπαρξη και τα έργα του θεού τους. Εννοώ απλώς πως αυτό το μέρος πολλών θρησκειών προβάλλει πραγματολογικούς ισχυρισμούς για γεγονότα και για ιστορικά και σύγχρονα αίτια και αποτελέσματα. Ορισμένοι πιστοί υπερασπίζονται αυτούς τους ισχυρισμούς με συλλογισμούς τους οποίους εκλαμβάνουν ως επιστημονικά επιχειρήματα, άλλοι υποστηρίζουν πως τους δέχονται ως ένα ζήτημα πίστης ή στη βάση των ενδείξεων ιερών κειμένων. Τους αποκαλώ όλους γνωσιακούς λόγω του περιεχομένου, όχι της υπεράσπισής τους.

Το αξιακό μέρος μιας καθιερωμένης θειστικής θρησκείας παρέχει μια ποικιλία πεποιθήσεων για το πώς θα έπρεπε να ζουν οι άνθρωποι και σε τι θα έπρεπε να αποδίδουν αξία. Ορισμένες από τις πεποιθήσεις αυτές είναι δεσμεύσεις που εμπλέκουν κάποιο θεό, δεσμεύσεις που είναι στενά εξαρτημένες από την υπόθεση της ύπαρξης κάποιου θεού και δεν έχουν νόημα χωρίς αυτήν. Οι θειστικές πεποιθήσεις υπαγορεύουν καθήκοντα λατρείας, προσευχής και υπακοής στον θεό τον οποίο αναγνωρίζει η μια ή η άλλη θρησκεία. Αλλά οι άλλες θρησκευτικές αξίες δεν αναφέρονται σε θεούς κατ' αυτόν τον τρόπο· είναι τουλάχιστον τυπικά ανεξάρτητες από οποιονδήποτε θεό. Οι δύο παραδειγματικές θρησκευτικές αξίες τις οποίες υπέδειξα είναι ανεξάρτητες υπ' αυτή την έννοια. Οι θρησκευτικοί άθεοι δεν πιστεύουν σε θεό, και έτσι απορρίπτουν τη θεωρητική γνώση των καθιερωμένων θρησκειών και τις θειστικές δεσμεύσεις, όπως το καθή-

κον της τελετουργικής λατρείας, που εξαρτώνται από το συγκεκριμένο θεωρητικό μέρος. Ωστόσο δέχονται πως είναι αντικειμενικά σημαντικό το πώς πηγαίνει μια ανθρώπινη ζωή και το ότι ο καθένας μας έχει μια έμφυτη, αναπαλλοτρίωτη ηθική ευθύνη να προσπαθεί να ζήσει όσο το δυνατόν πιο καλά στις περιστάσεις στις οποίες βρίσκεται. Δέχονται πως η φύση δεν είναι απλώς σωματίδια που συνενώθηκαν τυχαία στον κόσμο κατά τη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας του, αλλά κάτι εγγενώς θαυμαστό και ωραίο.

Το γνωσιακό μέρος της καθιερωμένης θρησκείας δεν μπορεί να θεμελιώσει το αξιακό της μέρος επειδή—για να το πούμε με συντομία—αυτά είναι εννοιολογικά ανεξάρτητα. Η ανθρώπινη ζωή δεν μπορεί να έχει οποιοδήποτε νόημα ή αξία απλώς και μόνο επειδή υπάρχει ένας αγαπών θεός. Το σύμπαν δεν μπορεί να είναι εγγενώς ωραίο απλώς επειδή δημιουργήθηκε για να είναι ωραίο. Κάθε κρίση για το νόημα της ανθρώπινης ζωής ή τον θαυμαστό χαρακτήρα της φύσης βασίζεται σε τελική ανάλυση όχι μόνο σε κάποια περιγραφική αλήθεια, όσο υψηλή ή μυστηριώδης και να είναι, αλλά και σε θεμελιωδέστερες αξιολογικές κρίσεις. Δεν υπάρχει κάποια άμεση γεφύρωση οποιασδήποτε ιστορίας για τη δημιουργία του στερεώματος, του ουρανού και της γης, των ζώων της γης και της θάλασσας, ή για τις απολαύσεις του παραδείσου και τη φωτιά της κόλασης, ή για τον χωρισμό οποιασδήποτε θάλασσας και για την ανάσταση οποιουδήποτε νεκρού με την παραμόνιμη αξία της φιλίας και της οικογένειας ή τη σημασία της αγάπης, με την

υπέροχη αίσθηση ενός ηλιοβασιλέματος ή το δέος που πρέπει να αισθάνεται κανείς απέναντι στο σύμπαν, ή ακόμη και το καθήκον της ευσέβειας για έναν θεό δημιουργό.

Η επιχειρηματολογία μου σε αυτό το βιβλίο δε στρέφεται κατά της θεωρητικής διδασκαλίας των παραδοσιακών αβρααμικών θρησκειών. Δεν υποστηρίζω πως δεν υπάρχει προσωπικός θεός ο οποίος έφτιαξε τους ουρανούς και αγαπάει τα δημιουργήματά του. Ισχυρίζομαι απλώς ότι η ύπαρξη ενός τέτοιου θεού δεν μπορεί να επηρεάζει την αλήθεια οποιωνδήποτε θρησκευτικών αξιών. Αν υπάρχει θεός, μπορεί ίσως να στέλνει τους ανθρώπους στον παράδεισο ή στην κόλαση. Αλλά δεν μπορεί με μόνη τη θέλησή του να δημιουργεί ορθές απαντήσεις σε ηθικά ερωτήματα ή να προσθέτει στο σύμπαν τη δόξα που αλλιώς δε θα είχε. Η ύπαρξη ή ο χαρακτήρας ενός θεού μπορεί να προβάλλει στην υπεράσπιση τέτοιων αξιών μόνο ως ένα γεγονός που επιτρέπει να θεωρήσουμε σημαντική κάποια άλλη ανεξάρτητη αξιολογική κρίση που εντάσσεται στο πλαίσιο της σκέψης μας· μπορεί να προβάλλει, με άλλα λόγια, ως ελάχιστων προκειμένη. Ασφαλώς η πίστη σε έναν θεό μπορεί να διαμορφώσει τη ζωή μας με δραματικό τρόπο. Το κατά πόσον και πώς κάνει κάτι τέτοιο εξαρτάται από τον χαρακτήρα του υποτιθέμενου θεού και το βάθος της δέσμευσής μας στην ύπαρξή του. Αυτό είναι προφανές από το απλοϊκό παράδειγμα ενός ανθρώπου που πιστεύει ότι θα πάει στην κόλαση αν δυσαρεστήσει κάποιο θεό, και γι' αυτό είναι πολύ πιθανό να ζήσει μια

διαφορετική ζωή από αυτούς που δεν έχουν μια τέτοια πεποίθηση. Αλλά το κατά πόσον αυτό που δυσαρεστεί έναν θεό είναι ηθικά εσφαλμένο δεν εξαρτάται από αυτόν τον θεό.

Εδώ στηρίζομαι σε μια σημαντική εννοιολογική αρχή που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «αρχή του Χιουμ», επειδή την υπερασπίστηκε ο Σκοτσέζος αυτός φιλόσοφος του 18ου αιώνα.¹¹ Η αρχή τονίζει πως δεν μπορούμε να στηρίξουμε μια αξιολογική κρίση —έναν ηθικό ή αισθητικό ισχυρισμό— μόνο με την κατάδειξη ενός επιστημονικού γεγονότος για το πώς είναι, ήταν ή θα είναι ο κόσμος. Κάτι άλλο είναι πάντοτε αναγκαίο — μια υποκείμενη αξιολογική κρίση η οποία δείχνει γιατί το εν λόγω επιστημονικό γεγονός είναι σχετικό και έχει τη συγκεκριμένη συνέπεια. Πράγματι, όταν βλέπω πως κάποιος πονάει ή απειλείται από κάποιον κίνδυνο, έχω την ηθική ευθύνη να βοηθήσω, εφόσον μπορώ. Το απλό γεγονός του πόνου ή του κινδύνου φαίνεται να γεννά από μόνο του ένα ηθικό καθήκον. Τα φαινόμενα όμως απαιτούν: Ο πόνος και ο κίνδυνος δε θα γεννούσαν ένα ηθικό καθήκον αν δεν ίσχυε επίσης, ως υποκείμενη ηθική αλήθεια, το ότι οι άνθρωποι έχουν ένα γενικό καθήκον να ανακουφίζουν ή να αποτρέπουν την οδύνη. Πολύ συχνά, όπως και σε αυτή την περίπτωση, η υποκείμενη αρχή είναι πολύ προφανής για να χρειάζεται να τη διατυπώσουμε ή ακόμη και να τη σκεφτούμε. Αλλά πρέπει να

11. David Hume, *A Treatise of Human Nature* (1739 -1740), Βιβλίο 3, Μέρος 1, Ενότητα 1.

υπάρχει, και να συνδέει πραγματικά το απλό γεγονός με την πιο συγκεκριμένη ηθική ή αισθητική κρίση την οποία υποτίθεται πως στηρίζει.

Συμφωνώ πως η ύπαρξη ενός προσωπικού θεού —ε-
νός υπερφυσικού και αγαπητικού όντος, προικισμένου
με παντοδυναμία και παντογνωσία— είναι ένα επιστη-
μονικό γεγονός πολύ εξωτικού είδους. Αλλά δεν παύει
να είναι ένα επιστημονικό γεγονός και να απαιτεί μια
σχετική υποκείμενη ηθική αρχή για να έχει οποιαδήποτε
επίδραση στις αξιολογικές κρίσεις. Αυτό είναι σημα-
ντικό επειδή οι υποκείμενες αξιολογικές αρχές μπορούν
οι ίδιες να υποστηριχθούν —στον βαθμό που μπορούν να
υποστηριχθούν— μόνο εντασσόμενες σε ένα ευρύτερο δί-
κτυο αξιών όπου η καθεμιά τους βασίζεται στις άλλες
και ταυτόχρονα τους παρέχει έναν λόγο ύπαρξης. Μπο-
ρούν να υποστηριχθούν, όπως τονίζει η ανάλυσή μου πε-
ρί της θρησκευτικής στάσης, μόνο μέσα στο συνολικό
πλαίσιο των αξιών.

Έτσι μπορεί ναδειχθεί ότι η ύπαρξη ενός θεού είναι
αναγκαία ή επαρκής για να δικαιολογήσει μια επιμέρους
πεποίθηση για την αξία μόνο αν κάποια υποκείμενη ανε-
ξάρτητη αρχή εξηγεί το γιατί. Θα μπορούσαμε ασφα-
λώς να είμαστε πεπεισμένοι για την ισχύ μιας τέτοιας
αρχής. Θα μπορούσαμε π.χ. να πιστεύουμε πως η θυσία
του υιού του Θεού πάνω στον σταυρό μάς καθιστά υ-
πεύθυνους λόγω ευγνωμοσύνης να συμμορφωνόμαστε
με τις αρχές για τις οποίες πέθανε. Ή πως οφείλουμε
στον θεό που μας δημιούργησε τον σεβασμό που οφεί-
λουμε σε έναν γονέα, με τη διαφορά ότι ο σεβασμός μας

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΑΘΕΪΣΜΟΣ;

προς αυτόν τον θεό πρέπει να είναι απεριόριστος και ανεπιφύλακτος. Οι πιστοί δε θα δυσκολευτούν να κατασκευάσουν και άλλες παρόμοιες αρχές. Αλλά οι αρχές τις οποίες αναφέρουν, όποιες και να είναι, πρέπει να έχουν ανεξάρτητη ισχύ, ιδωμένες μόνο ως αξιώσεις της ηθικής ή κάποιου άλλου αξιακού χώρου. Οι θεϊστές πρέπει να έχουν ανεξάρτητη πίστη σε κάποια τέτοια αρχή· είναι μάλλον αυτή η αρχή, και όχι απλώς τα θεϊκά συμβάντα ή άλλα γεγονότα που θεωρούν σχετικά, την οποία πρέπει να βρίσκουν αναγκαίο να πιστεύουν. Αυτό που διακρίνει τη θειστική από την αθειστική θρησκεία —τη θεωρητική διδασκαλία της θειστικής θρησκείας— δεν είναι κάτι τόσο σημαντικό όσο η πίστη στην αξία που τις ενώνει.